

**IXIOLIRION TATARICUM L. O‘SIMLIGINING FITOSENOTIK
XUSUSIYATLARI**

<https://doi.org/10.70728/a.series.v08.i02.029>

K.Z.Aktamova¹, X.R.Xaydarova¹

¹Samarqand davlat pedagogika instituti

E-mail: kamolaaltamova@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada *Ixiolirion tataricum* (Pall.) Schult. & Schult.f. ya’ni Tatar chuchmomosining botanik tavsifi, sistematik o’rni va gerbariy namunalari tahlili keltirildi. O’simlikning O‘zbekiston hududida tabiiy sharoitda o’suvchi populyatsiyasi asosida fitosenoz tarkibidagi o’rni va ekologik moslashuv darajasi tahlil qilindi. Dala kuzatuvlari, gerbariy namunalari tahlili hamda transekta usuli yordamida olingan ma’lumotlar jadval va tahliliy ko‘rinishda umumlashtirildi.

Kalit so‘zlar: *Ixiolirion tataricum*, fenologiya, songaricum, fitosenoz, sinapopulyatsiya, generativ, transekta.

Annotation: This article presents the botanical description, taxonomic position, and analysis of herbarium specimens of *Ixiolirion tataricum* (Pall.) Schult. & Schult.f., known as Tatar chuchmomosi. Based on populations naturally growing within the territory of Uzbekistan, the species’ role in the structure of phytocenoses and its degree of ecological adaptation were analyzed. Data obtained through field observations, herbarium specimen analysis, and the transect method were summarized in tabular and analytical forms.

Keywords: *Ixiolirion tataricum*, phenology, songaricum, phytocenosis, synpopulation, generative, transect.

Аннотация. В статье представлены ботаническая характеристика, систематическое положение и анализ гербарных образцов *Ixiolirion tataricum* (Pall.) Schult. & Schult.f. — татарского чучмомоси. На основе популяций, произрастающих в естественных условиях на территории Узбекистана, проанализировано место вида в составе фитоценозов и степень его экологической адаптации. Данные, полученные в результате полевых наблюдений, анализа гербарных образцов и применения трансектного метода, обобщены в табличной и аналитической форме.

Ключевые слова: *Ixiolirion tataricum*, фенология, songaricum, фитоценоз, синапопуляция, генеративный, трансекта.

Kirish. O‘zbekiston hududida o‘sadigan yovvoyi va madaniy o‘simliklar turlarining xilma-xilligi ekologik barqarorlik, tuproq unumdorligi va biologik resurslardan oqilona foydalanish nuqtayi nazaridan katta ahamiyatga ega. Ayniqsa, tog‘li va tog‘oldi hududlarda o‘tuvchi endemik va yarim madaniylashtirilgan turlar o‘zining ekologik moslashuvchanligi, biologik xilma-xilligi hamda genofond qiymati bilan alohida ilmiy e‘tiborni talab etadi. Shunday turlardan biri *Ixiolirion tataricum* O‘zbekistonning turli tabiiy geografik hududlarida dekorativ va ekologik ahamiyatga ega o‘simliklardan biridir. O‘simlikning ekologik sharoitlarga moslashuvi, morfologik belgilarining xilma-xilligi va uning tabiiy fitosenozlardagi roli haqidagi va mahalliy flora tarkibida alohida o‘rin egallashi uni ilmiy jihatdan tadqiq qilish muhimlashtiradi.

1-jadval

***Ixiolirion tataricum* o‘simligining sistematik o‘rni**

T/r	Sistematik birliklar	Lotincha	O‘zbekcha
1	Bo‘lim	Magnoliophyta	Gulli o‘simliklar
2	Sinf	Magnoliopsida	Ikki urug‘pallalilar
3	Qabila	Ixioliriales	Chuchmomolar
4	Oila	Ixioliriaceae	Chuchmomodoshlilar
5	Turkum	Ixiolirion L	Chuchmomo
6	Tur	Ixiolirion tataricum	Tatar chuchmomosi

1-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, *Ixiolirion tataricum* o‘simligi Chuchmomodoshlar oilasi, chuchmomo turkumiga mansub o‘simlik bo‘lib, oilaga xos sistematik belgi va xususiyatlarni o‘zida jamlaydi.[2]

Tadqiqot metodologiyasi. O‘simlikni fitosenozda tutgan o‘rni Drude shkalasi bo‘yicha aniqlandi. Olingan ma‘lumotlarni tahlil qilishda Excell-2014 dasturidan foydalanildi. Gerbariy namunalariga oid ma‘lumotlar bazasini shakllantirishda plantarium.ru saytidan foydalanildi.

Natijalar. Bu o‘simlik vakillari ko‘p yillik piyozli o‘simliklardan iborat. Poyasi serbarg. Gullari binafsha rangli, voronkasimon. Shingilsimon to‘pgul hosil qiladi. 3 uyali urug‘ kurtaklari ko‘p. Tatar chuchmomosi – *Ixiolirion tataricum* ko‘p yillik o‘simlik. Poyasi tuksiz silliq, bo‘yi 15–80 sm. Barglari ingichka, qalami, eni 2–10 mm. Gulqo‘rg‘oni och qo‘ng‘ir rangli, shingilsimon to‘pgulda 2–6 o‘rnashgan binafsha rangli, gulqo‘rg‘oni 6 bargchali, changchisi 6 ta. Mevasi ko‘sakcha. [1]. Novosibirsk sharoitida introduksiya qilingan *I. tataricum*ning rivojlanishi va urug‘ orqali ko‘payishi o‘rganish natijalari bayon etilgan. Turning fenoritmotipi — erta yozda gullovchi gemiefemeroid bo‘lib, u aprel oyining uchinchi o‘n kunligida o‘sib chiqadi, iyun oyida gullaydi, iyul oyida meva beradi va vegetatsiya davrini iyul oxiri – avgust boshlarida yakunlaydi.[3].Xinjiangning

qurg‘oqchil hududida o‘sadigan bahorgi efemer o‘simlik *Ixiolirion tataricum*ning ikki xil yashash muhitidagi (quruq va issiq muhit hamda o‘rmon soyasidagi nam muhit) alohida namunalarida amalga oshirib ,ikki yashash muhiti o‘rtasidagi farqlarni taqqoslovchi transkriptom tahlili yordamida o‘rganib, I. tataricumning Xinjiangning issiq va quruq muhitiga moslashish mexanizmini ko‘rib chiqishgan.[4]

Fenologiyasi: Aprel oyining o‘rtalaridan iyul oyining o‘rtalarigacha gullaydi, iyun-avgust oylarida meva beradi.

Tarqalishi va ekologiyasi: Kavkaz, G‘arbiy va O‘rta Osiyo, G‘arbiy Sibirning janubi (Altay), Markaziy Osiyoning shimoli-g‘arbiy qismi (Qirg‘iziston, Kemin tumani, Qizil-Suu qishlog‘i), shuningdek Sharqiy Osiyo (Shinjon) hududlarida tarqalgan.Ochiq toshloq tepalik yonbag‘irlarida, qir va pasttekisliklarda, shuningdek tekislik va cho‘l-dashtlarda o‘sadi.[8]

Amaliy ahamiyati: E vitamini va karotinni o‘z ichiga oladi, bahorda O‘rta Osiyo aholisi sabzavot o‘rniga yosh novdalari va tugunakli piyozchalari oziq-ovqat sifatida ishlatadi. Ushbu mintaqaning xalq tabobatida poyalari esa oshqozon-ichak kasalliklarini davolash uchun qo‘llaniladi. O‘rta Osiyodan tashqari Sibir, Kavkaz, Afg‘oniston, Eron, Pokiston, Xitoy (Jungariya)da o‘sadi.[6]

2-jadval

***Ixiolirion tataricum* o‘simligining gerbariy namunalarini
tayyorlagan olimlar**

T/r	Aniqladi	Sana	Rayonlashtirish
1	Androsov N	28.04.1902	Markaziy Osiyo va O‘zbekiston, Pomir va Pomir-Oloy (M2)
2	Verner G.K	03.04.1911	Markaziy Osiyo va O‘zbekiston, Sirdaryo cho‘llari va Qizilqum (M7)
3	Vvedenskiy A.I	30.04.1921	Markaziy Osiyo va O‘zbekiston, Sirdaryo cho‘llari va Qizilqum (M7)
4	Vvedenskiy	30.04.1927	Markaziy Osiyo va O‘zbekiston, Pomir va Pomir-Oloy (M2)
5	Chilikina L	01.07.1933	Markaziy Osiyo va O‘zbekiston, Pomir va Pomir-Oloy (M2)
6	Shviryayeva	12.04.1934	Markaziy Osiyo va O‘zbekiston, Sirdaryo cho‘llari va Qizilqum (M7)
7	Shviryayeva A.M	13.04.1934	Markaziy Osiyo va O‘zbekiston, Sirdaryo cho‘llari va Qizilqum (M7)
8	Valikov	16.04.1934	Markaziy Osiyo va O‘zbekiston, Sirdaryo cho‘llari va Qizilqum (M7)
9	Gordienko P.M	20.05.1935	Markaziy Osiyo va O‘zbekiston, Pomir-Oloy (M2)

10	Pavlov V.N	06.06.1953	Markaziy Osiyo va O‘zbekiston, G‘arbiy Tyan-Shan va Qorator
----	------------	------------	---

Ixiolirion tataricum o‘simligidan olingan gerbariylarni yuqoridagi olimlar turli xil hududlardan terishgan bo‘lib dastlab Androsoy.N 1902-yilda Markaziy Osiyo va O‘zbekiston, Pomir va Pomir-Oloy hududlaridan olgan. [7]

***Ixiolirion tataricum* o'simligining Urgut botanik-geografik rayonida fitosenotik tarkibi**

3-jadval

T/r	Oila	Turkum	Fenofazasi	Hayotiy shakli (Raunkler bo'yicha)	Balandligi (sm)	Mo'lligi (Drude bo'yicha)
1	Ixioliriaceae	Ixiolirion	gullash	Kriptofit	30-50	sp
2	Rosaceae	Crataegus	gullash	Gemikriptofit	300-600	sp
3	Apiaceae	Daucus	gullash	Kriptofit	30-100	sol
4	Rosaceae	Rosa	gullash	Gemikriptofit	100-300	sp
5	Plantaginaceae	Plantago	gullash	Kriptofit	10-40	sol
6	Poaceae	Poa	gullash	Kriptofit	30-90	sol
7	Fabaceae	Astragalus	gullash	Kriptofit	20-80	sp
8	Urticaceae	Urtica	vegetatsiya	Kriptofit	50-150	sol
9	Polygonaceae	Rumex	gullash	Kriptofit	30-100	sol
10	Asteraceae	Inula	vegetatsiya	Kriptofit	15-50	sol
11	Asteraceae	Taraxum	gullash	Kriptofit	10-40	sol

I.tataricum o‘simligining fitosenotik xususiyatlari aniqlandi. Buning uchun tadqiqot olib borilayotgan hududda 2x2 metrli tarnsektalar belgilab olindi. Har bir transekta ichidagi o‘simlik turkumi va oilasi aniqlandi. Fitosenozni tashkil qiluvchi o‘simlik turlarini fenofazasi, poyasining balandligi va jamodagi mo‘llilig darajasi (Drude shkalasi bo‘yicha) aniqlandi. Olingan natijalar batafsil 3-jadvalda keltirilgan.

Xulosa. *Ixiolirion tataricum* asosan tog‘ oldi va tog‘li hududlarga xos bo‘lib, quruq va yarim quruq iqlim sharoitlariga yaxshi moslashgan ekologik barqaror tur ekanligini ko‘rsatdi. Tadqiqot davomida o‘simlikning sistematik o‘rni, fitosenotik asosida o‘simlikning asosiy belgilari ko‘rib chiqildi. Olingan natijalar bu turning tabiiy sharoitdagi hayotiyligini, ekologik ahamiyatini hamda hudud florasidagi o‘rnini ko‘rsatib berdi. Ushbu ma’lumotlar kelgusida o‘simlikni muhofaza qilish va ilmiy tadqiqotlarda qo‘l keladi ya’ni fitosenoz tarkibida tur muhim senotik birlik sifatida ishtirok etib, o‘simlik qoplaminig barqarorligi va biologik xilma-xilligini ta’minlashda muayyan ahamiyatga ega

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Islomov B.S, Hasanov M.A Botanika Samarqand davlat universiteti SAMDU nashriyoti 2020-yil

2. <https://www.plantarium.ru/page/image/id/686429.html>

3. <https://snv63.ru/2309-4370/article/view/606709>

4. https://www.sciopen.com/search/to_search_page?q=a964ab404dbc22de74e6a3030ae3ea3b

5. <https://cyberleninka.ru/article/n/biologicheskie-osobennosti-redkogo-vida-ixiolirion-tataricum-pall-herb-v-usloviyah-lesostepi-zapadnoy-sibiri>

6. <http://www.efloras.org>

7. <https://depo.msu.ru/open/public/search?division=P&searchBy=taxon&queryString=19878546>

8. <https://www.inaturalist.org/taxa/460633-Ixiolirion-tataricum>